

Iwan Storożenko
(Dniepropietrowski Uniwersytet Narodowy)

Lokalizacja bitwy nad Żółtymi Wodami w 1648 roku

Powszechnie wiadomo, że powstanie Chmielnickiego rozpoczęła bitwa nad Żółtymi Wodami mająca miejsce 29 IV – 16 V 1648 roku między armią kozacko-tatarską a koronną, którymi odpowiednio dowodzili Bohdan Chmielnicki z Tuhaj-Bejem oraz Stefan Potocki. W bitwie brał udział 20-tysięczny zagon konnicy Tatarów krymskich. Niestety źródła historyczne nie przekazały nam informacji o tym, gdzie i jak ona przebiegła. W związku z takim stanem rzeczy kwestie te wymagały zbadania.

Pierwsze badania bitwy żółtowodzkiej, mające na celu określenie jej miejsca, zostały przeprowadzone przez polskiego historyka Mariana Dubieckiego w l. 70-ch XIX w. (po 230 latach od jej zakończenia).¹ Rezultaty tych badań opublikował on pod tytułem: «Pole bitwy u Żółtych Wód, stoczony w maju 1648 r.»². W tej pracy autor ogłasza, że udało mu się określić miejsce rozłożenia polskiego umocnionego taboru na rzece Żółtej, dopływie Jungulca, a Dmytro Jawornicki pisze, że to miejsce „według dokładnego określenia Mariana Dubieckiego [usytuowane jest – I.S.] pod 48° 29' szerokości północnej i 51° 20' długości wschodniej”³. W swojej pracy Dubiecki zamieścił także nakreślone przez niego rysunki pozostałości wykopalisk czterech mogił (kurhanów) w pobliżu wsi Żółte, Mikołajówka, Doktorowe i Kamczatka, uważając, że mają one związek z opisywaną bitwą⁴.

¹ Marian Karol Dubiecki (26.08.1838–26.10.1926) – urodzony w Zasławiu. W 1860 r. ukończył Imperatorski Uniwersytet Kijowski św. Włodzimierza. Sekretarz Rusi w powstańczym Rządzie Narodowym. Za udział w powstaniu styczniowym zesłany na 10 lat na Sybir. Po powrocie w l. 1874–1883 mieszkał w guberni jekaterynowsławskiej i w Odessie, a od 1884 r. – w Krakowie. Autor wielu monografii z historii powszechnej, historii Polski i literatury polskiej. Napisał kilka prac dot. ziem ukraińskich, m.in.: *Kudak, twierdza kresowa i jej okolice*, Kwaków 1879, [hasło w] *Радянська енциклопедія історії України: У 4 т.*, Kijów 1970, t. 2, s. 96.

² „Rozprawy i sprawozdania Akademii Umiejętności w Krakowie”, Wydział Filozoficzny, t. XII, Kraków 1880.

³ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т.*, Kijów 1995, t. 8, cz. 2, s. 183; Д.И. Эварницкий, *История Запорожских Козаков*, Sankt Petersburg 1895, t. 2, s. 240; Д.И. Яворницький, *Історія запорозьких козаків: У 3 т.*, Kijów 1990, t. 2, s. 474,475.

⁴ Д.И. Эварницкий, *История Запорожских Козаков*, Sankt Petersburg 1895, t. 2, s. 240,241.

Bohdan Chmielnicki z Tuhaj-Bejem pod Lwowem.

Jan Matejko, 1885 r., obraz, olej na desce, 130 x 79 cm, Muzeum Narodowe, Warszawa

W I. 80-ch tegoż wieku, D. Jawornicki oczywiście korzystając z danych geograficznych, którymi Dubiecki oznaczył miejsce rozłożenia umocnionego obozu wojsk koronnych na rz. Żółtej, dopływie Jungulca (we wsi Żółte), podjął próbę znalezienia tego miejsca, jednak śladów obozu nie odkrył. O czym świadczy jego korespondencja w tej sprawie z O. Polem, który wysnuł tezę, że miejsca obozu trzeba szukać powyżej wsi Żółte. Wtedy wysłał Jawornickiemu (latem 1889 r.) do tymczasowego korzystania wyżej wspomnianą pracę Dubieckiego (z mapami), którą kupił w Petersburgu⁵. Oczy-

⁵ *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького, вуд. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького,*

wiście próba Jawornickiego oznaczenia lokalizacji terenowej bitwy żółtowodzkiej nie dała pozytywnych rezultatów, a nawet ich nie opublikował. Natomiast, wykorzystując informacje Dubieckiego, Pola i S. Wieliczki, podał on w drugim tomie «Історії запорозьких козаків» (Sankt Petersburg, 1905) niewiarygodną historyczno-literacką kompilację szczegółowo opisującą: gdzie i jak przebiegła bitwa, właśnie w basenie rzeki Żółtej (Junguleckiej)⁶, tworząc w ten sposób w historii tej bitwy „sztuczną białą plamę”, którą trudno było zlikwidować ze względu na wielki autorytet tego uczonego.

Autor tego artykułu badania nad bitwą rozpoczął od rzetelnej rewizji namiarów Dubieckiego. W tym celu, poczynając z 1990 r., zostało przeprowadzonych kilka ekspedycji w rejon wsi Żółte. Należałoby określić, czym kierował się ten wybitny historyk, proponując lokalizację rozłożenia obozu właśnie tam, ponieważ śladów działań bojowych z XVII w. w tym rejonie nie odkryto. Na tej podstawie wysunięto tezę, że wyznaczone przez Dubieckiego miejsce bitwy żółtowodzkiej jest błędne.

Wobec powyższego podjęto decyzję o przeprowadzeniu badania koryta rz. Żółtej (junguleckiej) i jej dopływu od południowej części wsi Żółte w górę. Jako, że w źródłach znajdują się informacje, że rozbitcie wojska koronnego miało miejsce koło uroczyska Kniazia Bajraki i że Chmielnicki w tym czasie przebywał w rejonie współczesnej wsi Hryhoriwki (położonej w Kniaziovych Bajrakach)⁷, dlatego zaproponowałem hipotezę, że rozbitcie wojska koronnego zaszło na południe od wsi Popielniaste, a bitwa rozpoczęła się na rzece Kurjacz, dopływie Żółtej (junguleckiej), gdzie rozłożono polski umocniony obóz. Celem wyznaczenia frontu prac archeologicznych, po pierwsze staraniem autora Siły Powietrzne Ukrainy (sztab w m. Winnica) wiosną 1998 r. sporządzili stereograficzne zdjęcia lotnicze (z wysokości 1000 m) okolic basenu rz. Żółta (jungulecka) i rz. Kniaziove Bajraki (dopływu Omelnika-2), oraz szczegółowe zdjęcia lotnicze zrobione przez ekspedycję tegoż rejonu z motolotni (z wys. 100-150 m) przy zastosowaniu cyfrowej techniki fotograficznej. Po drugie – przeprowadzono liczne poszukiwania archeologiczne przy pomocy elektromagnetycznych detektorów, a także topograficzny ogląd brzegów wymienionych rzeczek. Ze zdziwieniem skonstatowano, że śladów bitwy z 1648 r. na rzeczkach Żółta (jungulecka) i Kniaziove Bajraki nie wykryto. Powstało wrażenie, że nad tymi rzeczkami bitwy nie było. Ta myśl opierała się jeszcze i na tym, że zgodnie z doniesieniami źródeł rozbitcie wojska koronnego, rozpoczęło się na szlaku przy Kniaziovych Bajrakach w odległości 20 km od rz. Żółtej.⁸ Więc tą rzeczką nie mogła być Żółta (jungulecka), ponieważ odległość od niej do tej miejscowości wynosi tylko 2-3 km. Zaczęto podejrzewać, że źródła myliły się podając, że Chmielnicki w czasie bitwy żółtowodzkiej przebywał w rejonie ówczesnej wsi Hryhoriwki (rozmieszczonej w Kniaziovych Bajrakach)⁹.

oprac. С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова і ін., под гл. ред Н.І. Капустіної, Дніпропетровськ 2005, s. 207-210.

⁶ Д.І. Яворницький, *Історія запорозьких козаків: У 3 т.*, Кіїв 1990, т. 1, s. 176-184.

⁷ *Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.*, Кіїв 1961, s. 664.

⁸ W. Majewski, *Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647- maj 1648)*, „Studia Źródłoznawcze: Commentationes” 1981, t. XXVI, s. 145; T. Krząstek, W. Majewski, M. Nagielski, I. Storożenko, *Żółte Wody. Жовті Води. 1648*, Warszawa-Łódź 1999, [dalej jako: *Żółte Wody*], s. 91, 245.

⁹ *Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.*, Кіїв 1961, s. 664.

Z tych powodów było dla nie szczególnie ważnym, co sądzi w kwestii lokalizacji bitwy żółtowodzkiej współczesny polski historyk wojskowości Wiesław Majewski. W tym miejscu chciałbym wyrazić dla niego głęboki szacunek, jako do uczonego, za to, że pierwszy w polskiej wojskowej historiografii przedstawił naukowe wyjaśnienie przyczyn porażek armii koronnej z armią Chmielnickiego i Tuhaj-Beja w 1648 i 1649 roku¹⁰, oraz dokonał wszechstronnej analizy źródeł odnoszących się do początkowego okresu powstania Chmielnickiego od jesieni 1647 r. do maja 1648 r., a szczególnie o bitwie żółtowodzkiej¹¹.

Tak oto, najpierw, w 1999 r. rezultaty naszych badań zostały opublikowane w zbiorowej dwujęzycznej monografii pt. «*Żółte Wody. Жовті Води. 1648*», z udziałem jeszcze dwóch polskich historyków wojskowości Tadeusza Krząstka i Mirosława Nagielskiego, która została wydana pod patronatem polskiego ministerstwa obrony i przeznaczona dla polskich i ukraińskich żołnierzy¹². Ta publikacja pokazała, że Majewski podtrzymuje tezę, że polski umocniony obóz rozmieszczono na terytorium wsi Żółte (idąc za danymi Dubieckiego), a rozbitcie odstępującej armii koronnej miało miejsce opodal wsi Zielona Bałka, położonej w rejonie aleksandryjskim, kriwogradzkiego obwodu¹³. Przeprowadzony wywiad archeologiczny nie potwierdził wersji Majewskiego, w kwestii zaproponowanej przez niego lokalizacji bitwy żółtowodzkiej.

Tak więc biorąc pod uwagę powyższe autor doszedł do wniosku, że postawiona przez Dubieckiego i podtrzymana przez Jawornickiego teza odnośnie rz. Żółtej (junguleckiej), nad którą leżą obecnie wsie Żółte, Mirolubówka, m. Żółte Wody i inne osady, w żaden sposób nie są związane z bitwą żółtowodzką 1848 r.¹⁴ Co się zaś tyczy prac ziemnych Dubieckiego, to zgodnie z określeniem M. Hruszewskiego, są to «майдани», «роблені могили»¹⁵, a więc wykopy zrobione w celu wyrabiania saletry na proch. Innymi słowy niemające nic wspólnego z bitwą.

Jak do tego doszło? Jak wiadomo, nieznanie stronice historii nazywa «білими плямами», jednak istnieją „sztuczne białe plamy”, utworzone przez historyków-poprzedników w ten sposób, że te lub inne wydarzenia opisywali w ogólnym planie, nie zgłębiając ich istoty, wykorzystując przy tym niesprawdzone źródła lub uciekają się do mitotwórstwa. Bardzo ważne aby takie „sztuczne białe plamy” wypełniać, szczególnie w tych wypadkach, gdy zostały one stworzone przez uczonych cieszących się autorytetem.

Panuje nienaruszenie naukowa tradycja kumulacji wiedzy i doświadczenia, dlatego też każdy badacz rozpoczyna swoją pracę naukową opierając się na dokonaniach

¹⁰ В. Маевский, *Польское военное искусство второй половины XVII в.*, [w] *История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки)*, Warszawa 1970, s. 111-131.

¹¹ Tenże, *Krytyczny przegląd źródeł...*, s. 141-164.

¹² *Żółte Wody*, s. 3-318.

¹³ Tamże, s. 7-36, sch. 1-4.

¹⁴ Należy podkreślić, że wszelkie nieporozumienia odnośnie lokalizacji terenowej bitwy żółtowodzkiej wynikły z braku naukowej analizy, gdzie i jak ona przebiegała. Szczególnie mieszkańcy miasta Żółte Wody uważają, że bitwa rozegrała się tuż koło nich. W muzeum krajoznawczym jest jej poświęcona wielka ekspozycja, w centrum miasta postawiono pomnik, a w południowym rejonie wstawiono tablicę pamiątkową z informacją, że bitwa miała miejsce właśnie tam. Mieszkańcy wsi Żółtej uważają, że bitwa miała miejsce w ich wsi, o czym „świadczy” wzniesiony w centrum wsi pomnik Bohdana Chmielnickiego z odnośnym napisem. Mieszkańcy wsi Popielniaste i miasta Weseli Terni (na południe od Krzywego Rogu) także uważają, że bitwa ta rozegrała się na ich terenie.

¹⁵ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т.*, Кіјów 1995, т. 8, cz. 2, s. 183.

na dany temat pozostawionych przez swoich poprzedników lub kolegów. Tak więc i badania bitwy nad Żółtymi Wodami powołując się na naukowy dorobek ukraińskiego historyka D. Jawornickiego, który z kolei przy poszukiwaniu miejsca bitwy na rz. Żółtej (junguleckiej) opierał się na błędnej informacji, zapożyczonej od polskiego historyka M. Dubieckiego.

Uważamy, że powierzchowne podejście tych dwóch znanych historyków-uczonych do kwestii ustalenia, gdzie i jak przebiegła bitwa nad Żółtymi Wodami 1648 r., stworzyło precedens do jego weryfikacji, na co poświęciliśmy ponad 15 lat żmudnej. Jednak w nauce fakty negatywne są również bardzo istotnym krokiem w poszukiwaniu prawdy.

Po pierwsze wyżej wyłożone negatywne rezultaty naszych dociekań, przeprowadzone w l. 1989 – 2004, motywowały autora aby wciąż i wciąż wracać do rzetelnej analizy bazy źródłowej odnośnie bitwy oraz przestrzeni geograficznej, w której ona przebiegła. W następstwie tej pracy, autor zwrócił uwagę na istotne znaczenie przekazów źródłowych o tym, że bitwa żółtowodzka miała miejsce „на Жовтих Водах”, czyli w miejscu, gdzie występuje wiele hydronimów zawierających słowo „żółta”.

Kartograficzne i polowe topograficzne przeglądy rejonu Żółtych Wód wykazały, że taka nazwa pochodzi od płynących przez niego dwóch rzek o nazwie Żółta i jednej - Żółteńka¹⁶. Pierwszą był dopływ Jungulca, który brał swój początek z uroczyska Oleksijiwka (Олексіївка) i kierował swój nurt z północy na południe. Na brzegach tej rzeczki, która przekształciła się w wąwóz, rozmieszczone są obecnie wsie: Żółta (Жовте), Mirolubówka (Мирлобівка), Marjanówka (Мар'янівка), Annówka (Аннівка), Iskrówka (Іскрівка) i m. Żółte Wody. Drugą rzeczką o tej nazwie był dopływ Komisarówki (Комисарівки). Stąd zwano ją Żółta Komisarska. Zaczynała się ona od uroczyska na wschód (7 km) od obecnej wsi Żółta i płynęła we wschodnim kierunku, a na południe, (3 km) od obecnego m. Piatichatki, wpadała do rz. Komisarówki, a ta ostatnia – do dopływu Saksahania – Łozowatki. Wzdłuż tych rzek i dopływów, które także przekształciły się w wąwozy z licznymi zaporami i stawami, leżą współcześnie wsie Krasny Ług, Awangard, Komisarówka i m. Piatichatki. Trzecią rzeczką zwaną Żółteńka (Жовтенька) był dopływ Żółtej (komisarskiej), który także przekształcił się następnie w wąwóz. Zaczynała się ona od torów na południe od m. Piatichatki i płynęła najpierw w kierunku wschodnim, gdzie przy wejściu w jego granice, na północ od obecnego centrum miasta, przegrodzili ją groblą (celem utworzenia stawu), a dalej skręcała na północ i na środku ulicy Październikowej (Жовтневої¹⁷) skręcała swój nurt za granice m. Piatichatki, gdzie w odległości 3 km od północnej obrzeży wpada do rz. Żółtej (komisarskiej).

Na prawym brzegu rz. Żółteńki, w dolnym jej biegu, w końcu XVI w. istniały dwa kozackie zimowniki¹⁸: Żółteńki – stacja gońców Siczy i Piatichatki – założycielskie osady współczesnego miasta.¹⁹ Pojawienie się tych dwóch zimowników autor wiąże z

¹⁶ Dubiecki nie posiadał pewnych informacji na ten temat i bez podstaw podał, że w czasach bitwy rz. Żółta (ingulecka) nazywała się «Żółte Wody», a w XIX w. – «Żółta». M. Dubiecki, *Kudak twierdza kresowa i jej okolice*, Warszawa 1900, s. 125.

¹⁷ Słowo „жовтень” po ukraińsku znaczy październik, o czym należy pamiętać także przy innych, podobnych nazwach np. Жовтенька [przyp. red.].

¹⁸ Zimownik – siedziba kozacka, w której przebywali gdy nie zajmowali się napadami lub nie brali udziału w jakiejś wojnie, szczególnie zimą – stąd nazwa [przyp. aut.].

¹⁹ А.А. Скальковский, *История Новой Сечи или последнего Коша запорожского: В 3 ч., cz. 1*, Odessa 1846, s. 300, 301.

tym, że założenie pierwszej siczy bazawłuckiej wymagało rozwinięcia możliwości komunikacyjnych²⁰. tak więc Kozacy z zimownika Piatichatki zajmowali się przeprawą przez rz. Żółtą, a Kozacy z zimownika Żółteńki otrzymywali pocztę ze stancy „Saksahań” i przekazywali dalej – do stancy „Kniaziowe Bajraki”.

W tym miejscu należy podkreślić, że Jawornicki analizując powiązania pocztowe ostatniej, zw. Podpolną, siczy kozaków zaporoskich, nie wspomina o stancy Żółteńki, i omyłkowo uważa, że pośrednią, między stanicami Saksahań i Kniaziowe Bajraki, była stanica we wsi Żółte.²¹ Tak jednak być nie mogło, jako że szlak pocztowy pokrywał się z saksahańskim, a wieś Żółte położona na kazykermieńskim szlaku. Wedle autora, ta pomyłka wzięła się z tego, że Jawornickie nie miał pełnych danych o hydronimii rejonu Żółtych Wód ze słowem „żółta”. Potwierdza to szczególnie «Словник гідронімів України» (Kijów 1979), wydany na bazie źródłowej, z której korzystał także Jawornicki, a w którym wspomina się jedynie rz. Żółtą (jungulecką). Oczywiście i Dubiecki nie posiadał tych informacji i skoncentrował całą uwagę na poszukiwaniu miejsca bitwy koło rz. Żółtej (junguleckiej). Możliwe, że i mój polski kolega Wiesław Majewski nie miał informacji o tym, że w rejonie Żółtych Wód płyną dwie raczki o nazwie Żółta i jedna – Żółteńka. Do tego wniosku autor doszedł dzięki temu, że sam zaczął poszukiwania miejsca bitwy żółtowodzkiej nie posiadając pojęcia co to takiego rejon Żółtych Wód²². Rejon ten jest pokazany na poniższej mapie-schemacie.

Ponadto, 22-letnie doświadczenie autora w badaniu bitew powstania Chmielnickiego, a szczególnie bitwy nad Żółtymi Wodami, wykazało, że proces ten składa się z dwóch elementów, które celem ich rozwiązania wymagają efektywnych podstaw metodologicznych: 1) wyjaśnienia taktyki wojennej tej bitwy; 2) określenia lokalizacji terenowej bitwy. Dla rozwiązania pierwszego problemu autor zaproponował na pocz. l. 90-ych efektywną metodykę badań taktyki wojennej stosowanej w bitwach powstania Chmielnickiego²³. Co do rozwiązania drugiego problemu, to ogólnej metodyki określania lokalizacji bitew zaproponować nie można. Jest to spowodowane tym, że każda bitwa posiada własną specyfikę terenową i dlatego wymaga indywidualnej metodyki określenia jej lokalizacji w terenie. Złożoność wyjaśnienia tego problemu polega też na tym, że wszystkie bitwy rozegrały się przy przeprawach przez rzeczki i na czarnoziemnym gruncie (za wyjątkiem bitwy pod Beresteczkiem), które przez stulecia były obrabiane przez człowieka, lub budowano tamy w dogodnych do tego miejscach (stromie

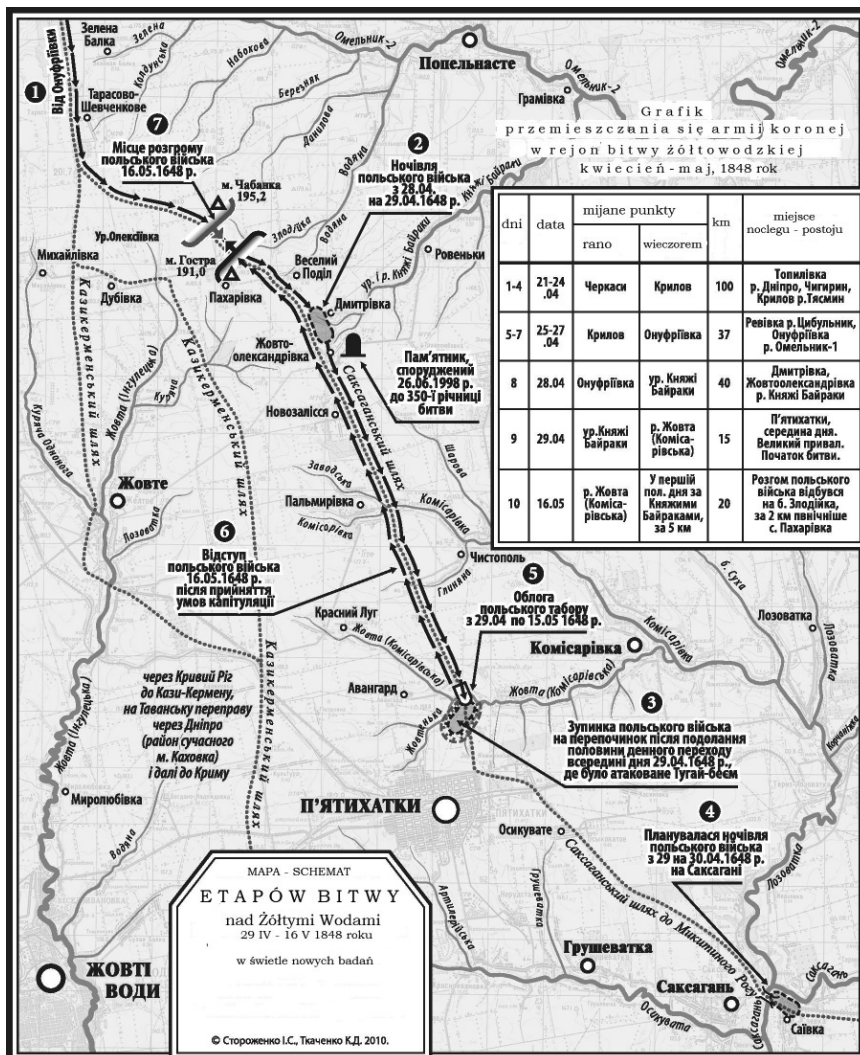
²⁰ I.C. Storożenko, *Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст.*, ks. 2: *Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі*, Dniepropietrowsk 2007, s. 229, 230.

²¹ Д.І. Яворницький, *Історія запорозьких козаків: У 3 т.*, Кijów 1990, t. 1, s. 457.

²² W pracach historyków, podręcznikach i encyklopediach można się spotkać z określeniem, że bitwa żółtowodzka rozegrała się pod Żółtymi Wodami, czyli koło jakiejś osady tej nazwy. W rzeczywistości żadnej miejscowości o tej nazwie do końca XIX wieku nie było. Miasto o nazwie «Жовті Води» nad rz. Żółtą, dopływie Ingulca, pojawiło się w 1957 r. w następstwie przemianowania osady miejskiej Жовта Пика, która powstała jako osada górnicza w 1895 r. Na mapach przedstawiających wiek XVII, już w XX wieku w tym rejonie wstawiano mały znaczek z nazwą punktu osadniczego o nazwie «Жовті Води» (patrz: *Історія Української РСР: У 2-х т.*, Kijów 1967, t. 1, wkładka między s. 216 a 217). Jest to nic innego jak ordynarna falsyfikacja! Gdy faktycznie bitwa miała przebiegać „на Жовтих Водах”, czyli w rejonie, gdzie płyną dwie rzeczki o nazwie «Жовта», i jedna – «Жовтенька».

²³ I.C. Storożenko, *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.*, ks. 1: *Воєнні дії 1648–1652 рр.*, Dniepropietrowsk 1996, s. 3-320 + 3 dod.; tegoż, *Проблеми дослідження військової історії України козацького періоду*, „Військово-історичний альманах” 2008, № 2 (17), s. 4-17.

brzezi, wąskie koryto, płytkie dno), w efekcie na zawsze już materialne pozostałości bitwy zostały utracone. Jedyne co nie udało się ludziom zniszczyć – to muszkietowe i pistoletowe kule. One były odlewane z ołowiu lub cyny i przez stulecia tak poczerniały, że nie można ich odróżnić od gródek ziemi, a elektromagnetyczny wyszukiwacz metali szybko i nieomylnie ich wykrywa. Stopień koncentracji kul świadczy o intensywności boju, który w danym miejscu zachodził, ale jego ukierunkowanie określa się w wyniku analizy znalezisk i naukowych hipotez odnośnie wydarzeń, które są konfrontowane z badaniami archeologicznymi. Należy podkreślić, że badania archeologiczne powinny poprzedzać hipoteza naukowa, a nie odwrotnie.

Biorąc pod uwagę specyfikę przebiegu tej bitwy, dla określenia jej lokalizacji terenowej autor przyjął hipotezę modelu przemieszczania się przeciwnych armii. Model ten uznano za element systemowy, ponieważ bitwa rozpoczęła się na szlaku, w czasie przemieszczania się wojska koronnego w dół Dniepru przez rejon Żółtych Wód, a armii kozacko-tatarskiej w stronę przeciwną, a zakończyła się na tymże szlaku, w trakcie odwrotu resztek armii koronnej «на волость»²⁴. Cóż więc to była za szlak? Wedle określenia samego Chmielnickiego, bitwa żółtowodzka rozegrała się «на Жолтой Воді, в полю посеред дороги запорозької»²⁵, czyli w stepie w rejonie Żółtych Wód na szlaku zaporoskim.

Od Krzemieńczuka i Kryłowa w dół Dniepru, przez rejon Żółtych Wód przebiegały dwa szlaki: kazykermieński i saksahański. Pierwszy zgodnie z ustaleniami Jawornickiego, prowadził «на Жовте, Курячу Балку, Недайводи, вододілом Саксагані і Інгульця, через Давидів Бід, в Казикермень, через Дніпро і на Кримський шлях»²⁶. Analiza marszruty pochodu wojska koronnego świadczy o tym, że ono poruszało saksahańskim szlakiem, który prowadził w rejon Żółtych Wód: po wododziale rzeczek: Żółtej – dopływy Jungulca i Omelnika-2, następnie przecinał górny bieg rz. Kniaziove Bajraki, a dalej – na południe, przez górny bieg rz. Komisarówki, przez rz. Żółtą – dopływ Komisarówki (obok współczesnego m. Piatichatki), przez rz. Saksahań (przy ujściu do niej Łozowatki) i obok Korzewej Mogiły (wzniesienie 145,4, lub obok obecnego m. Szczorsk przechodził w szlak mikitinski. Biorąc pod uwagę priorytet Rzeczypospolitej, jak najszybciej przemieścić w dół Dniepru, aby zapobiec najazdowi Chmielnickiego na ziemię ukraińską, droga pochodu armii koronnej powinna być jak najkrótsza (łędem około 300 km, a Dnieprem – 450 km). Nie przypadkowo ten szlak Chmielnicki nazwał „zaporoskim”, najwyraźniej miał on jeszcze drugą nazwę «Запорозького», podobnie jak mikitinski szlak, który nazywał się też «Січовим». Tak więc opisująca bitwa rozegrała się na szlaku saksahańskim (zaporoskim), jako bitwa dwóch nadjeżdżających armii (koronnej i kozacko-tatarskiej) w czasie przemieszczania się w przeciwnych kierunkach, w czasie pochodu. Dlatego właśnie wyjściową hipotezą dla lokalizacji bitwy mogą być taktyczne założenia Chmielnickiego i Potockiego oraz model przemieszczania się wrogich armii, zwłaszcza koronnej. Jej, ponieważ bitwa rozpoczęła się tam, gdzie wojska Rzeczypospolitej zatrzymało się na długi czterogodzinny postój i tam zostało zaatakowane przez oddziały kozackie i tatarskie. Zlokalizowanie tego miejsca jest właśnie odpowiedzią na nasze pytania. Do pierwszoplanowych danych należą marszruty oddziałów wojska koronnego łędem i wodą. Ich analiza wykazuje, że średnia prędkość łędem, na odcinku od Kryłowa do Kniaziowych Bajraków, biorąc pod uwagę dni postoju, daje 20,4 km na dobę a bez nich 34 km. Stąd właśnie, duże (czterogodzinne) postoje na odpoczynek robiono po przebyciu połowy dziennego dystansu, czyli 15-17 km, w środku dnia. Ten bardzo ważny wskaźnik, który został umiejętnie wykorzystany przez Chmielnickiego i Tuhaj-Beja. Oni posuwali się naprzeciw Potockiego, stale dostając szczegółowe informacje od zwiadowców o ruchu wojsk koronnych, oraz o planowanych miejscach noclegów i dużych postojów w połowie dystansu dziennego. Wcze-

²⁴ Tutaj: terytorium poza kontrolą Sycy Zaporoskiej, którym administrowali starostowie województw braclawskiego i kijowskiego [przyp.red.].

²⁵ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.,* Moskwa 1954, t. 2, s. 33.

²⁶ Д.І. Яворницький, *Історія запорозьких козаків: У 3 т.,* Кіјów 1990, t. 1, s. 67.

śniej znalazł je pułkownik perejasławskiego rejestrowego pułku A. Duszyński, który był w składzie lądowej kolumny wojsk koronnych. Wyprzedzając ruch głównego korpusu o dwie doby, on z dwoma sotniami kozaków „wytoczył” marszrutę przemarszu, pełniąc funkcję oboźnego. Armia koronna posuwała się bez militarnego ubezpieczenia, jako że nie prowadzono żadnego zwiadu. Dlatego też S. Potocki nie wiedział, że naprzeciw jego armii zmierza przeciwnik. Marszrutę szlaku saksahańskiego przedstawia mapaschemat.

Analiza marszruty wojsk kozacko-tatarskich dowodzi, że wyruszyły one z wyspy Tomakówka rano 26 kwietnia 1648 r. i posuwały się szlakiem mikitinskim ze średnią prędkością 36 km na dobę, by w końcu 28 kwietnia jego przednia część (Tuhaj-Beja) wyszła na szlak saksahański. Przeliczenia dowodzą, że w tym czasie gdy z 28 na 29 kwietnia Stefan Potocki nocował w Kniaziowych Bajrakach, to Tuhaj-Bej nocował nad rz. Saksahań, obok współczesnej wsi Sajiwka (na 15 km do Piatichatek, czyli miejsca bitwy), a Chmielnicki (z głównymi siłami) – nad rz. Saksahań obok współczesnej wsi Katerynopol, w odległości 20 km od Tuhaj-Beja i 35 km od miejsca przyszłej bitwy. Przeciwników dzieliło 30 km. Rano 29 kwietnia oni ruszyli na spotkanie.

Podkreślmy, co dostatecznie jasno wynika ze źródeł, że bitwa rozegrała się w dwóch etapach. Dlatego też przyjęta hipoteza oparta na modelu marszrutu posuwania się wojsk zakłada dwa elementy składowe, które do pewnego stopnia można rozpatrywać odrębnie.

Etap pierwszy. Armia koronna, po noclegu w Kniaziowych Bajrakach, rano (29 kwietnia) wyruszyła szlakiem saksahańskim w dół Dniepru, planując na koniec dnia, pokonawszy dystans 30 km, zatrzymać się na nocleg nad rz. Saksahań, gdzie A. Duszyński jeszcze 27 kwietnia założył tabor - «кошик» (nazwa zaproponowana przez W. Majewskiego)²⁷. Pokonawszy na tej trasie 15 km, w środku dnia zatrzymano się na duży postój nad rzeczką Żółta, dopływie Komisarówki, na północ od współczesnego miasta Piatichatki. O czym uczestnik bitwy (pachołek spod chorągwi St.M. Jaskólskiego) donosi: „[...] we wtorek przyszedli do Kniażych Bairaków na zachodzie słońca, stamtąd we środę rano poszli do Żółte Wody; tylko konie powyprzęgali z taboru napawać, straż wojska naszego postrzegła straż tatarską.”²⁸. Niespodziewanie zaatakowała ich jazda tatarska na czele z Tuhaj-Bejem. Jak relacjonuje tenże pachołek - uczestnik bitwy, któremu udało się przeżyć: „Okopaliśmy się zaraz za Żółty Wodzie nad wodą. Tegoż dnia wstawił był pan komisarz towarzysza u Kniażych Bairaków ze trzydziestą Kozaków, dla przesłania wiadomości”²⁹. Najwyraźniej spodziewał się, że tam jeszcze działa stacja pocztowa, gdy tymczasem została ona zajęta przez zwiadowczy zagon kozacko-tatarski, któremu Kozacy wydali własnego oficera i przeszli na stronę powstańców. PO 4 godz. od rozpoczęcia działań bojowych przez Tuhaj-Beja, w rejon bitwy przybył Chmielnicki z kozakami i artylerią i rozpoczął oblężenie obozu koroniarzy, które trwało do 15 maja 1648 r.

Według wycień flotylla z pułkami rejestrowymi 3 maja przybyła na bezludny Mikitinowy Róg. Następnego dnia Iwan Barabasz i Mychajło Krzczowski ze swoim pułkiem zburzyli fortyfikacje centrum powstania na wyspie Tomakówka (garnizon w

²⁷ *Żółte Wody*, s. 26,186.

²⁸ Tamże, s. 88, 242-243.

²⁹ W. Majewski, *Krytyczny przegląd źródeł...*, s. 145; *Żółte Wody*, s. 88,243.

liczbie 50 kozaków poddał się bez walki). A w tym czasie na flotyli doszło do zdrady: Kozacy zamordowali własnych dowódców, okrzyknęli wodzem Filona Dżalalija i przystąpili do powstania Chmielnickiego. 13 maja przybyli oni na miejsce bitwy żółtowodzkiej. Przechodząc obok obozu wojsk koronnych powitali Chmielnickiego salwą z muszkietów³⁰. Po tym wydarzeniu kolejni Kozacy i dragoni uciekali z armii koronnej i przechodzili na stronę powstania. W tych okolicznościach S. Potocki zdecydował się na negocjacje.

Celem weryfikacji nowej wersji w marcu – kwietniu 2005 r. pracownicy dwóch naukowo-badawczych laboratoriów: historii naddnieprzańskiego rejonu (I. Storożenko) i archeologii Naddnieprza (W. Szałobudow), z Narodowego Uniwersytetu Dniepropietrowskiego im. Olesia Gonczara przeprowadzili rozpoznanie archeologiczne na brzegach rz. Żółtej (komisarskiej)³¹. Wytyczono miejsce, w którym armia koronna przepłynęła się przez rzeczkę Żółta (komisarska), oraz miejsce założenia przez nią obozu. Znaleździła w postaci: kul, pozostałości prochownic, części wozów, kości koni itp. Poszukiwania utrudniał fakt, że przy wznoszeniu na rzecze i jej dopływach licznych grobli zdjęto znaczną warstwę ziemi z jej brzegów i terenu przybrzeżnego, w następstwie czego na zawsze zostały utracone materialne świadectwa bitwy. Poszczęściło się nam, ponieważ przez miejsce przeprawy oraz północnej części obozu wojsk koronnych przechodzi trasa linii wysokiego napięcia, dzięki czemu grunt w tym miejscu nie był przewracany zbyt aktywnie, a najważniejsze – nie zabierali go stamtąd na budowę tam na rzecze i dlatego zachowały się materialne pozostałości bitwy.

Aby potwierdzić wiarygodność wyznaczonego miejsca przeprawy i rozłożenia obozu wojsk koronnych, w latach 2007–2009 pracownicy wspomnianych laboratoriów przy pomocy pilota motolotni uzbrojonej w aparat cyfrowy (I. Ignatijew) dokładnie zbadali brzegi głównego koryta i dopływu rz. Żółtej (komisarskiej)³². W efekcie pracy ekspedycji śladów bitwy nie odkryto nad dopływami rz. Żółtej (komisarskiej), zbliżonymi do szlaku saksahańskiego, a także w innych miejscach na brzegach głównego nurtu tej rzeczki, za wyjątkiem już wspomnianej prawobrzeżnej połączy obok przeprawy (przewozu), którą, najwyraźniej obsługiwali Kozacy piatichackiego zimownika razem z kozakami stacji pocztowej «Жовтенька».

Tak więc okazało się, że dla wskazanego przez nas (na podst. znalezisk) terenu przeprawy i rozłożenia obozu wojsk koronnych nad rz. Żółtą (komisarską) na pn. od m. Piatichatki alternatywy nie ma. To dało podstawy do wniosków, że wyznaczone miejsce początku bitwy nad Żółtymi Wodami 1648 r. posiada wysoki stopień wiarygodności.

Drugi etap. Po przyjęciu (14–15 maja 1648 r.) warunków kapitulacji, Stefan Potocki oddał insygnia i armaty w zamian za gwarancję bezpiecznego opuszczenia terenów Siczy Zaporoskiej – «на волость». O północy, gdy wszedł księżyc, oddział wojsk koronnych wyruszył szlakiem saksahańskim w drogę powrotną do Kniaziovych Bajraków. Tatarska konnica podążała za nim atakując go i licząc, że uda się go rozbić samodzielnie

³⁰ I. Chrzaszcz, *Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków...*, Lwów 1934, s. 265.

³¹ Ekspedycja archeologiczna została przeprowadzona przy pomocy finansowej dyr. firmy «Союз-Світ Philips» Andrija Żukowskiego (m. Kijów) i dyr. ТЕР «Транс-Дельта» Ołeksandra Ejdelstejna (m. Dniepropietrowsk).

³² Finansowanie ekspedycji archeologicznej zostało zapewnione przez dniepropietrowskiego biznesmena Petra Tkaczenkę i dyr. firmy «Союз-Світ Philips» Andrija Żukowskiego (m. Kijów).

i wziąć jeńców. Jednak jazda koronna odpierała te ataki. Już cytowany uczestnik bitwy donosi, że gdy kolumna minęła Kniaziowe Bajraki, do Tatarów dołączyli także Kozacy i mimo danego słowa rozpoczęli ostrzeliwać ruchomy polski tabor z armat. Działo się to, wedle jego orientacji w odległości «dwie mili³³ od Żółtej Wody», a więc 20 km od rz. Żółtej.³⁴ Ponieważ wydarzenia te miały miejsce w górnym biegu rz. Żółtej (junguleckiej), do której dystans wynosił 2-3 km, to wyżej opisane etapy bitwy świadczą o tym, że pasuje do nich jedynie rz. Żółta (komisarska). To właśnie od tej rzeczki na saksahańskim szlaku znajdują się Kniaziowe Bajraki w odległości 15 km, gdzie wojsko koronne nocowało w przeddzień bitwy. Dokładnie od tego miejsca do niej odległość wynosi połowę dziennej marszruty, czyli do dużego postoju na 4-godzinny odpoczynek, a rozbiście wojska koronnego rozegrało się 20 km od niej, a od Kniaziowych Bajraków – 5 km. O miejscu ostatecznego rozbiścia wyprawy świadek pisze: „Dopiero kiedy poczęli Kniaże Bairaki mijać, dali znać Kozakom, gdzie Kozacy przypadszy, za Kniażymi Bairakami osadzili naszych na Balce. Tym wstępny bojem się brali, że z obu stron trupa niemało padło. Nasi, nie mogąc potędze ich wytrzymać już się poddali i w tym hałasie na ty Balce pana kasztelana postrzelono i zacięto starszyznę wszytkę: pana kasztelana, pana komisarza i inszych panów pułkowników. Pana Sapię Chmielnicki pobrał i inszych wszytkich Tatarowie.”³⁵

Analizując materiał kartograficzny, podejmiemy próbę hipotetycznie wyznaczyć, gdzie znajdował się ta „Balka” (jar). Jeśli przemieszczać się po współczesnej mapie saksahańskim szlakiem «на волость» od Kniaziowych Bajraków (od wsi Dmitrówka i Żółtoaleksandrówka), to po 2 km na prawo będzie wieś Wiesielyj Podił, położona nad prawym rozgałęzieniem dawnej rz. Wodjanoj – dopływu Omelnika-2 (nazwy wsi rejonu piatichackiego, obwodu dniepropietrowskiego). Dalej, po jeszcze 1 km – wzniesienie 191 i po lewej – wieś Pacharówka (rejon aleksandryjski, obwód kriwogradzki). Po następnych 2 km (pokonawszy wzniesienia 190,2; 185,7; 193,1 Gostra; 193,6;) zbliżamy się do granicy wzniesień 193,3–195,2 (Czabanka), od którego do Kniaziowych Bajraków – 5 km, a do rz. Żółtej (komisarskiej) – 20 km. W czasie przemieszczania się tym dwukilometrowym odcinkiem spostrzegamy, że na prawo równolegle i nieopodal szlaku ciągnie się lewe odgałęzienie górnej rz. Wodjanoj, a zaraz – parów pod nazwą Złodziejka. Według autora, to właśnie jest ten jar obok którego, zgodnie z doniesieniami uczestnika bitwy, rozbito resztki armii koronnej.

Dla sprawdzenia tej wersji w kwietniu 2010 r. pracownicy wcześniej wspomnianych laboratoriów przeprowadzili badania archeologiczne przy wąwozie Złodziejka i mogił Gostra (wys. 193,1) i Czabanka (wys. 195,2) w celu odkrycia materialnych pozostałości walki³⁶. Nie zważając na to, że walka była krótkotrwała, a ziemia na tym terenie przez ponad dwa stulecia podlega obróbce rolniczej, ekspedycji udało się odkryć materialne świadectwa tych wydarzeń.

Na podstawie powyższego możemy wyciągnąć wniosek, że pierwszy etap bitwy nad Żółtymi Wodami między armiami: kozacko-tatarską i koronną, odbył się w rejonie Żółtych Wód, na szlaku saksahańskim, na prawym brzegu rz. Żółtej (komisarskiej), na

³³ Polska mila równała się 10 km.

³⁴ W. Majewski, *Krytyczny przegląd źródeł...*, s. 145; *Żółte Wody*, s. 91, 245.

³⁵ Tamże, s. 89,243.

³⁶ Finansowanie ekspedycji archeologicznej zostało zapewnione przez dniepropietrowskiego biznesmena Petra Tkaczenkę.

północ od współczesnego miasta Piatichatki, od 29 kwietnia do 15 maja 1648 r. Geograficzne dane tego miejsca: 48° 27' szerokości północnej, 33° 44' długości wschodniej.

Drugi etap bitwy – ostateczne rozbicie i zniszczenie resztek odstępującej armii koronnej miało miejsce w pierwszej połowie dnia 16 maja 1648 r. na saksahańskim szlaku opodal Kniaziowych Bajraków w odległości 20 km od rz. Żółtej (komisarskiej) a 5 km od Kniaziowych Bajraków obok wąwozu Złodziejka (Злодійка) i mogił Gostra (193,1) i Czabanka (195,2), oraz w odległości 1-2 km na północ od współczesnej wsi Pacharówka (aleksandryjski rejon, kriwogradzki obwód). Dane geograficzne tego miejsca to: 48° 37' szerokości północnej i 33° 37' długości wschodniej (patrz: mapa-schemat).

Tak więc, w pierwszej połowie dnia, 16 maja 1648 r. nad Żółtymi Wodami zakończyła się pierwsza bitwa powstania Chmielnickiego. W wyniku badań naukowych autor zweryfikował negatywnie dotychczasowe ustalenia jej lokalizacji i zrekonstruował jej miejsce i przebieg. Wreszcie, zostało określone i potwierdzone archeologicznie miejsce obozu wojsk koronnych w obłężeniu i ich rozbicia podczas odwrotu. Sukces ten został osiągnięty dzięki połączeniu analizy hipotez naukowych z badaniami archeologicznymi.

Jednocześnie potwierdza się teza o tym, że Chmielnicki w czasie tej bitwy przebywał w rejonie współczesnej wsi Hryhorówka (rozłożonej w Kniaziowych Bajrakach)³⁷. Są podstawy do przypuszczeń, że po zakończeniu bitwy, w pierwszej połowie dnia 16 maja 1648 r., wojsko kozackie i tatarskie koncentruje się w górze rzeki Kniaziowe Bajraki (okolice współczesnych wsi Dmitrówka i Żółtoaleksandrówka, rejon piatichacki), a Chmielnicki z Tuhaj-Bejem, pułkownikami i dowódcami oddziałów tatarskich przybyli na radę wojskową do kozackiego zimownika mieszczącego się nad rz. Kniaziowe Bajraki, 6 km w dół jej biegu (okolice współczesnej wsi Hryhorówka. Na radzie Chmielnicki ogłosił rozkaz o przemieszczaniu się armii w następnym dniu do Białej Cerkwi, o przygotowaniu i zabezpieczeniu pochodu, o prowadzeniu działań zwiadowczych, o porządku kolumny marszowej, a także o współdziałaniu oddziałów kozackich i tatarskich. Po zakończeniu rady dowódcy oddalili się do swych oddziałów, a Chmielnicki z Tuhaj-Bejem nocowali z 16 na 17 maja 1648 r. w zimowniku o takiej samej nazwie jak uroczysko i rzeczka – Kniaziowe Bajraki (Княжі Байраки).

Byłoby na miejscu dodać do powyższego cytata autorstwa Stefana Zweiga o tym, że „Wydarzenia historyczne kończą się nie wtedy, gdy mają miejsce, a dopiero wtedy gdy stają się własnością potomnych”, i ogłosić, że bitwa nad Żółtymi Wodami 1648 r. zakończyła się dziś, 364 lata od dnia jej rozegrania, gdy stała się własnością jej spadkobierców - Ukraińców i Polaków, jako precedens w zakresie historycznego pojednania naszych narodów.

³⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр., Кіїв 1961, s. 664.

Summary

Ivan Storozhenko

Location Battle of the Zholty Vody in 1648

Relying on his own hypothesis and archaeological excavations, the Author argues that the first battle in the Khmelnytsky Uprising on the Zholty Vody (April 29 - May 16, 1648), between the Cossack and Tartar forces and a troop of the army of the Polish-Lithuanian Commonwealth, held in a different location than before confesses. The Author defines the position of the camp troop of the royal army, the field of battle, and the way its retreat after the truce and repeated attacks of the Tatars and Cossacks to the royal army.

Резюме

Иван Стороженко

Определение места битвы на Зовтых Водах в 1648 году

Опираясь на собственной гипотезе и археологических раскопках, Автор утверждает, что первый бой восстания Хмельницкого на Желтых Водах (29 апреля - 16 мая 1648 г.), между казачьими и татарскими войсками а отрядом армии Речи Посполитой, состоялась в другом месте, чем до сих пор признавано. Автор определяет положение лагеря отряда королевской армии, место сражения и дорогу ее отступления после заключения перемирия и повторного нападения Татаров и Козаков на королевскую армию.

